

MARKAZIY OSIYO POYTAXT SHAHARLARINING GIPERTROFIK VA GIPOTROFIK XUSUSIYATLARI

Bayqabilov Xusnudin Mardanovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Geografiya kafedrası dotsenti, g.f.f.d (PhD)

E-mail: xusnudin-bayqabilov@mail.ru

***Annotatsiya:** ushbu maqolada Markaziy Osiyodagi poytaxt shaharlarning gipertrofik va gipotrofik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada jahondagi ayrim poytaxtlarning demografik salohiyati asosida poytaxt shahar aholisi bilan mamlakat aholisi o'rtasida tarkib topgan nisbat bo'yicha poytaxtshunoslikka oid masalalar haqida so'z boradi.*

***Kalit so'zlar:** gipertrofiya, gipotrofiya, shahar-poytaxtlar, standart poytaxtlar, Astana, Ashxabod, Bishkek, Dushanbe, Nukus, Toshkent.*

Kirish. Jahondagi poytaxtlar aholisi va mamlakat aholisi o'rtasidagi nisbat asosida poytaxtlarning gipertrofik va gipotrofik xususiyatlari shakllangan.

Xorijda nashr etilgan shaharshunoslikka oid turkum asarlardan foydalangan holda poytaxtlarning gipertrofiyasi (haddan tashqari juda katta) va gipotrofiyasi (haddan tashqari juda kichik) darajasini baholash deyarli imkonsiz bo'lgani uchun, biz poytaxtlarda, rasmiy shahar chegaralarida, shuningdek shahar aglomeratsiyasi ichida yashovchi mamlakat aholisi ulushining oddiy ko'rsatkichi bilan kifoyalanishimiz kerak (foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidagi ilmiy asarlar alfavit tartibida berildi). Ushbu ulush mamlakat hududining kattaligiga va uning aholisi soniga bog'liq. Poytaxtlar ro'yxati poytaxt aglomeratsiyasi yoki poytaxt (agar u shahar aglomeratsiyasiga ega bo'lmasa) aholisining kamayishi holatida tartiblashtirilgan.

Biz quyida poytaxtlar aholisi va mamlakat aholisi o'rtasidagi nisbat asosida jahondagi hamda Markaziy Osiyodagi poytaxtlarning gipertrofik va gipotrofik xususiyatlarini sharhlashni lozim topdik (1-jadval).

Asosiy qism. Poytaxt aglomeratsiyasida yoki poytaxtda yashovchi mamlakat aholisining ulushiga ko'ra barcha poytaxt shaharlar 6 turga bo'lingan. Ba'zi turlarning nomlari shartli berilgan, chunki, bu turdagi shaharlarning mohiyatiga mos keladigan atamalar shaharlar geografiyasida hali taklif qilinmagan.

1. **Shahar-poytaxtlar** (mamlakatning butun aholisi (100%) shaharda yashaydi)ga Singapur, Gibraltar, Vatikan shaharlari kiradi.

2. **Supergipertrofik poytaxtlarga** (ularda yoki ularning aglomeratsiyalarida mamlakat aholisining 35-99% yashaydi) Valetta (Malta), Reykyavik (Islandiya), Yerevan (Armaniston), Paramaribo (Surinam), Seul (Janubiy Koreya), Bayrut (Livan), Kopengagen (Daniya), Riga (Latviya) kiradi.

Supergipertrofiyalashgan poytaxtlar, qoida tariqasida, kichik kontinental va yarim kontinental mamlakatlarda, shuningdek, kichik orollar mamlakatlarida—masalan, Urugvay, Paragvay, Gayana, Barbados, Yamaykada joylashgan.

3. **Gipertrofik poytaxtlarga** (*mamlakat aholisining 23-35 %i poytaxt yoki poytaxt aglomeratsiyasida yashaydi*), masalan, Ulan-Bator (Mo‘g‘uliston), Afina (Gretsiya), Tallin (Estoniya), Bog‘dod (Iroq), Tokio (Yaponiya) **Bishkek** (Qirg‘iz Respublikasi) kiradi.

4. **Kam gipertrofik poytaxtlarga** (*mamlakat aholisining 14 % dan 23 % gacha bo‘lgan qismi poytaxt yoki poytaxt aglomeratsiyasida yashaydi*), masalan, Gavana (Kuba), Mexiko (Meksika), London (Buyuk Britaniya), Manila (Filippin), Parij (Fransiya), **Ashxabod** (Turkmaniston), **Nukus** (Qoraqalpog‘iston) kiradi.

5. Aholisi mamlakat aholisining kattaligiga nisbatan mutanosib bo‘lgan **standart poytaxtlarga** (*mamlakat aholisining 7 % dan 14% gacha bunday poytaxtlarda yoki poytaxt aglomeratsiyalarida yashaydi*) Kinshasa, Madrid, Damashq, Amsterdam, Pxenyan, **Toshkent** (O‘zbekiston), **Dushanbe** (Tojikiston) Kobul, Nayrobi, Buxarest, Moskva, Sana, Dakka, Jakarta kiradi.

6. **Gipotrofik poytaxtlarga** (*mamlakat aholisining 7% % dan kamrog‘i yashaydi*) Kiyev, Rim, Varshava, Katmandu, Berlin, Anqara, Pretoriya, Addis-Abeba, Ottava, Xanoy, Vashington, **Astana** (Qozog‘iston), Bern, Dehli, Kanberra, Brazilia, Pekin, Dodoma, Islomobod, Abuja kiradi. Oxirgi guruhga poytaxtlarning ikkita toifasi: yangi qurilgan (ular standart iqtisodiy funksiyalarni rivojlantirmaydi; ular unchalik ko‘p emas: Abuja, Belmopan, Brazilia, Kanberra, Islomobod, Vashington), shuningdek shaharlar iyerarxiyasida 3-4-o‘rinlarni egallagan yoki siyosiy funksiyalari hududiy jihatdan bo‘lingan poytaxtlar kiradi.

Aholisi juda ko‘p bo‘lgan mamlakatlar aholisida poytaxtlarning ulushi juda past: Xitoy (Pekin), Hindiston (Dehli), Indoneziya (Jakarta).

Ko‘p markazli hududiy tuzilishga ega bo‘lgan mamlakatlarning poytaxtlari Germaniya, Niderlandiya, Shveysariya, Hindiston va Xitoy unchalik katta ta’sirga ega bo‘lmaydi.

Ammo poytaxtlarning gipertrofiyasi g‘oyib bo‘lgan yirik imperiyalarning sobiq poytaxtlariga xosdir, ular o‘z sarhadlarining katta qismini yo‘qotishi natijasida butun mamlakat aholisiga nisbatan mutanosib bo‘lgan sobiq poytaxt yangi, qisqartirilgan, chegaralarga nisbatan juda yirik bo‘lib qoldi. Bunday poytaxtlarga Yevropa mamlakatlarida joylashgan: Avstriyadagi Vena, Daniyadagi Kopengagen shaharlari mansub.

1-jadval*

Markaziy Osiyodagi poytaxt shaharlarning gipertrofik va gipotrofik xususiyatlari

№	Poytaxt shaharlar aholisi	Poytaxt aholisining mamlakat aholisiga nisbati %
1	Astana (1mln 136 ming)	Mamlakat aholisi 19 mln 879 003 kishi 5,7%
2	Ashxabod (1mln 50 ming)	Mamlakat aholisi 7 mln 57 841 kishi 19,8%
3	Bishkek (1mln 88 ming)	Mamlakat aholisi 6 mln 550 ming kishi 28,7%
4	Dushanbe (950 ming)	Mamlakat aholisi 10 mln 129 ming kishi 9,3%
5	Nukus (336,5 ming)	Mamlakat aholisi 2 mln 2 668 kishi 14,6%
6	Toshkent (3 mln 40 ming)	Mamlakat aholisi 36 mln 990 128 ming kishi 9,1%

Jadval ma'lumotlari X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Ushbu jadval asosida Markaziy Osiyodagi poytaxt shaharlarning mamlakat aholisiga nisbati bo'yicha quyidagi 4 turga bo'linadi:

Gipertrofik poytaxtlarga Bishkek shahri (Qirg'iz Respublikasi) (28,7%) kiradi;

Kam gipertrofik poytaxtlarga Ashxabod (Turkmaniston) (19,8%) va **Nukus** (Qoraqalpog'iston) (14,6%) shaharlari kiradi;

Aholisi mamlakat aholisining kattaligiga nisbatan mutanosib bo'lgan **standart poytaxtlarga** (mamlakat aholisining 7 dan 14% gacha bunday poytaxtlarda yoki poytaxt aglomeratsiyalarida yashaydi) **Toshkent** (O'zbekiston) (9,1%), va **Dushanbe** (Tojikiston) (9,3%) shaharlari mansub;

Gipotrofik poytaxtga Astana (Qozog'iston) (5,7%) shahri kiradi.

Xulosa. Shunday qilib, jahon poytaxtlarini 100% deb qabul qiladigan bo'lsak, dunyoning aksariyat poytaxtlari 64 % gipertrofiyalangan, 20% gipotrofiyalangan va atigi 16 % mamlakatning umumiy aholisiga nisbatan uyg'un (standart poytaxtlar) ulushga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акматалиев Т. Строительство новой столицы: позитивное влияние на экономическое развитие страны // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №9, 2016. – С. 80.
2. Все столицы мира / Авторы-сост: О.В.Зыкина, Л.А.Бурлуцкая, Г.А.Гальперина, Н.В.Иванова. – М.: Вече, 2004. – 592 с. (илл 16).
3. Все столицы мира: Популярный справочник / Авт-сост. Л.Е.Еремина. – М.: Дрофа, 2001. – 304 с.

"GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS"

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

4. Замятин Д.Н. Феномен/ноумен столицы: историческая география и онтологические модели воображения / Д.Н.Замятин // Перенос столицы: исторический опыт геополитического проектирования. – М. Институт всеобщей истории РАН, 2013. – С. 103-105.
5. Лаппо Г.М. Рассказы о городах. – М.: Мысль, 1976.
6. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987.
7. Лаппо Г.М. География городов. – М.: Владос, 1987.
8. Маергойз И.М. Географическое учение о городах. . – М.: Наука, 1987.
9. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика). – М.: Высшая школа, 1991.
10. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. . – М.: Статистика, 1976.
11. Росман В. Столицы: их многообразие, закономерности развития и перемещения / В.Росман. – М. Изд-во Института Гайдара, 2013. – 336 с.
12. Салиев А. География городов республик Средней Азии. Т., 1980, с – 64.
13. Солиев А.С. География городов республик Средней Азии, Часть-1. – Т., 1980, Часть-2. – Т., 1984.
14. Сулейманов Р.Х. К периодизация и типология древних и средневековых городов Средней Азии // Археология Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 93-96.